

TÜRKİYE'DE TOPLAM DOĞURGANLIK HIZININ MEKANSAL DAĞILIŞI

Spatial Distribution of Total Fertility Rate in Turkey

E.Murat ÖZGÜR

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü, 06100 Sıhhiye, Ankara

ozgur@humanity.ankara.edu.tr

Özet : Türkiye'de toplam doğurganlık hızı(TDH) 1960'lerden beri düşmektedir. Bununla birlikte doğurganlıktaki düşme hızı 1980'lerde yavaşlamıştır. Toplam doğurganlık hızı 2000 yılında 2.53'tür ve bu ülke ortalaması değer, illere göre 1.66(Edirne) ile 7.06(Şırnak) arasında değişmektedir. Doğurganlık hızları bölgelere göre de farklılaşmaktadır ki, Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde yüksek(kadın başına 4.31 ve 3.72 çocuk) Marmara ve Ege bölgelerinde düşüktür(kadın başına 2.0 çocuktan az). Ayrıca, sekiz ilde TDH, 1980 ile 2000 arasında artmıştır. Eğitim alma süresi arttıkça doğurganlık düşmektedir. Eğitim, kadınların sosyal ve ekonomik statüsünü, evlilik yaşını, aile büyüklüğü tercihini, aile planlama bilgisi ve hizmetlerine erişimini ve doğum kontrol yöntemleri kullanımını da içeren çok sayıda etmen tarafından da doğurganlığı etkiler. Şehirsel alanlarda doğurganlık düşüktür ve şehirsel alanlarda ortalama doğurgan çağdaki kadın başına 2.20 çocuk, büyük şehirlerde 2.03'tür. Kadınların tarım dışı sektörlerde ve ücretsiz aile işçisi statüsü dışında çalışma oranı arttıkça doğurganlık düşmektedir. Bu da daha çok şehirlerde mümkün olabilmektedir. Özellikle Türkiye'nin güneydoğusunda yüksek ve artan doğurganlık önemli bir sosyo-ekonomik sorun oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: Doğurganlık, toplam doğurganlık hızı, Türkiye, bölgesel eşitsizlikler, mekânsal dağılım.

Abstract : The total fertility rate(TFR) decline since 1960's in Turkey. However, fertility declines slowed in the 1980's. Turkey's TFR is 2.53 in the 2000. TFR varies from 1.66 children per woman in Edirne to 7.06 in Şırnak. Fertility differs widely among regions within provinces as well. The TFR is highest in Southeastern and Eastern Anatolian regions(average is 4.31 and 3.72 children per woman), lowest in Marmara and Aegean regions(TFR is less than 2.0 children per woman). In addition to this,TFR increased in eight provinces between 1980 and 2000. The more years of school that women have completed, the lower their fertility. Education affects fertility through a number of interrelated factors, including women's social and economic status, age at marriage, family size desires, access to family planning information and services, and use of contraception. The TFR is lower in urban areas and average is 2.20 in all urban areas and 2.03 in largest cities. The more activities rate of women in nonagricultural production and related works and except for unpaid family works, the lower their fertility rate, that is more possible in urban areas. Especially, highest and increasing TFR in Southeastern Turkey is very important socio-economic problem.

Keywords: Fertility, total fertility rate, Turkey, regional inequalities, spatial distribution.

Teslim, Ekim 2004; düzeltme, Kasım 2004; kabul, Aralık 2004.

Initial submission, October 2004; revised submission, November 2004; Final acceptance; December 2004

1.Giriş

Gelişmekte olan ülke 60 ülkede, 1990'dan beri Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu, Sağlık Bakanlıkları, üniversiteler ve çeşitli kuruluşların destekleriyle yürütülen Dünya Doğurganlık Araştırması (WFS), Demografi ve Sağlık (DHS), Üreme Sağlığı (RHS) veya Genç Yetişkin Üreme Sağlığı (YARHS) araştırmaları belirli aralıklarla yapılmaktadır. Bu araştırmalara göre söz konusu ülkelerde, toplam doğurganlık hızı, 2.3 (Vietnam) ile 7.2 (Nijer) arasında değişmekte ve doğurganlık hızları belirgin bir düşüş göstermektedir. Türkiye, bu grubun düşük doğurganlık hızına sahip ülkeleri arasında yer almaktadır (Population Reports,2003: 1). Buna karşılık, gelişmiş ülkelerin çoğunluğunda, doğurganlık hızı, nüfusun kendini yenileyebilme düzeyinin altında bulunmaktadır.

Türkiye'nin son 40 yıllık durumuna bakılırsa, doğurganlık hızlarının düşme eğilimi gösterdiği anlaşılır. Türkiye'nin 1960'lı yılların başlarından 1980'li yılların ortalarına kadar geçen sürede yarı yarıya azalan doğurganlık hızı, 1990'lı yıllarda bir durağanlık dönemi yaşamıştır. Ancak doğurganlık, daha sonra 1998-2003 arasındaki 5 yılda %15 bir azalma göstererek yeniden gerileme devresine girmiştir (TNSA, 2003 Ön Rapor:10). Türkiye'de doğurganlığın düşüşünde ve mekânsal farklılıklarında pek çok etmenin rolü vardır. Bu etmenlerden bir bölümü mekânsal farklılıkları açıklamanın ötesinde, doğurganlığın belli bir dönem daha fazla düşmemesini anlamamıza yardımcı olur.

Doğurganlıktaki düşüşlerde, doğum kontrol yöntemlerinin uygulanması etkili olmaktadır. Günümüzde, gelişmekte olan ülkelerde %55'i ancak bulabilen gebeliği önleme oranları, Kuzey Avrupa, Kuzey Amerika ve Avustralya'da %75-84'e ulaşmıştır. Uzmanlar, gelişmekte olan ülkelerdeki bu düzeyin daha da yukarı çekilerek, nüfusun yenilenme yani doğumların ölümlerden doğan açığı kapatma düzeyine kadar devam etmesi gerektiği görüşünü sık sık tekrarlamaktadır. Her bir kuşağın kendi yerine geçecek çocuğa sahip olma oranı diye tanımlayabileceğimiz nüfusun yenilenmesi, endüstrileşmiş ülkelerde (bu ülkelerde ölüm oranı nispeten daha düşüktür) 2.1, ölüm oranlarının yüksek olduğu ülkelerde, genellikle 3.5-4.0 doğurganlık hızıyla gerçekleşebilmektedir.

Ülkeden ülkeye doğurganlık konusunda bölgesel farklılıklar olduğu gibi Türkiye'nin kendi içindedeki farklı doğurganlık düzeylerinden söz etmek mümkündür. Aslına bakılırsa Türkiye'nin 1990'lı yıllarda toplam doğurganlık hızındaki düşüşün yavaşlaması da büyük ölçüde bu bölgesel farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Nitekim, 1980'den 2000'e 20 yıllık periyotta, 81 ilin 73'ünde doğurganlık hızı gerilerken, 8'inde ise az veya çok bir artış olmuştur. İşte bu makalede, doğurganlık hızlarının Türkiye'de bölgesel, idarî ünite ve yerleşme ölçeğinde mekânsal dağılımı, son 20 yıldaki değişimi üzerinde durulacaktır.

Şüphesiz Türkiye'deki doğurganlıkla ilgili pek çok yayın yapılmıştır. Bu çalışmaların en önemlileri Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü elemanlarının katkılarıyla gerçekleştirilmiş Türkiye'nin nüfus yapısını ortaya koymaya çalışan yüzey araştırmaları ve bunlara bağlı veya bağımsız olarak üretilmiş yayınlardır(Kunt: 1978, Shorter: 1971, Toros: 1978, 1994, 1999, Ünalın: 1994, 1997, 1999, Üner: 1984). Nüfusa mekansal dağılımı ekseninde yaklaşan coğrafyacıların bu konudaki çalışmaları sınırlı ve daha çok nüfus gelişimi çerçevesinde olmuştur (Doğanay: 1997, Gümüş:1992, Özgür:1998, Tandoğan: 1998, Tanoğlu: 1966, Tunçdilek-Tümertekin: 1959).

2.Verii Kaynakları ve Yöntem

Nüfus değişiminin bir bileşeni olarak doğumların ölçülmesinde, değişik yöntemler kullanıldığı bilinmektedir. Ham doğum oranı (crude birth rate), genel doğurganlık oranı (general fertility rate), yaşa özel doğurganlık hızı (age-specific fertility rate) ve toplam doğurganlık hızı (total fertility rate) bunlar arasında sayılabilir (Tümertekin,1984: 100, Üner,1972: 60-61, Whyne-Hammond,1987: 45, Plane ve Rogerson, 1994: 81-84).

Bu ölçütlerden yaşa özel doğurganlık hızı, belli bir dönem içinde(genellikle bir yıl), belli bir yaştaki ya da yaş grubundaki kadınların yaptığı canlı doğumların, aynı yaştaki ya da yaş grubundaki kadın sayısına bölünmek suretiyle elde edilmektedir. Toplam doğurganlık hızı ise, kadınların doğurganlık dönemleri(genellikle 15-49 yaşlar arası) sonuna kadar hayatta kaldıkları ve verilen yaşa

özel doğurganlık hızlarına göre doğum yaptıkları taktirde, kadın başına düşen ortalama çocuk sayısını ifade etmektedir (DİE,1995: 156, Üner,1972: 61). Bu çalışmada, nüfus değişimi üzerinde çok etken olan doğumların boyutlarını ölçmek üzere, genel doğum oranı ve yaşa özel doğurganlık hızlarının faydalarını birleştiren, toplam doğurganlık hızı ölçütü kullanılmıştır.

Araştırmanın verileri büyük ölçüde, Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (DİE) 1980 ve 2000 yıllarına ait ve iller itibariyle yayınlamış olduğu, "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri" isimli genel nüfus sayımı bültenlerinden sağlanmıştır. Bu bültenlerde yer alan "Doğurganlık, bebek ve çocuk ölüm hızları 1970-2000", "Yaş, cinsiyet, il, ilçe merkezleri ile bucak ve köy toplamlarına göre nüfus", "Doğum tarihi ve annenin yaş grubuna göre son canlı doğum sayısı" başlıkları altında verilen çizelgelerden, illere, bölgelere ve oturlan yere göre yaşa özel ve toplam doğurganlık hızları hesaplanmıştır.

Daha sonra elde edilen bu veriler, *ArcGIS* 8.3 programı yardımıyla haritalara dönüştürülerek mekânsal dağılışı elde edilmiş, *spatial analyst* eklentisiyle de toplam doğurganlık hızı, tarım dışı sektörlerde kadının istihdama katılma oranı, doğurgan çağdaki kadın nüfus içinde okuma-yazma bilmeyenlerin oranı ve kişi başına ortalama gayri safi yurt içi hasıla değerinin sentezleri yapılmıştır. Şüphesiz nüfus sayımlarında doğurganlığı etkileyen etmenler hakkında yeterli bilgi toplanmadığı için bu konuda daha başka değerlendirmelerde bulunma imkânı olmamıştır. Ancak yine de doğurgan çağdaki kadın nüfusun, eğitim durumu ve tarım dışı sektörlerde işgücüne katılma oranı, kişi başına düşen GSYİH, gibi değişkenler ile doğurganlık arasında ilişkiler, SPSS programı kullanılarak test edilmiştir.

Ayrıca çalışmada yer yer Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü'nün koordinatörlüğünde hazırlanmış Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 1993, 1998 ve 2003 (ön rapor) yayınlarındaki verilerden de yararlanılmıştır. Örneklem yöntemiyle yapılmış bu araştırmalardan tüm iller ölçeğinde veri alınamamışsa da Türkiye geneli ve bu araştırmaya özgü belirlenmiş bölge ve oturlan yere göre, doğurganlığı etkileyen etmenler, eğilimler ve tercihler hakkında önemli ipuçları sağlanabilmiştir.

3.Toplam Doğurganlık Hızının Dağılışı ve Değişimi

Gelişmekte olan ülkelerde doğurganlığın 1960'lı yıllardan itibaren başlayan düşüşü, 1980'lerde hızlanmış ve bu durum 1990'larda da devam etmiştir (Population Reports, 2003: 1).Doğurganlıkta yaşanan bu küresel eğilim, bütünüyle aynı çizgiyi izlemese de Türkiye'de de gözlenmektedir. Nitekim, 1963'te 6.3 olan ulusal toplam doğurganlık hızı (TDH), 1973'te 4.7'ye, 1980'de 3.4'e, 2000 yılında 2.5'e, nihayet 2003'te 2.2'ye gerilemiştir (Üner,1984: 23 ve DİE, 2003: 52).

Türkiye'de 1960'lı yıllardan 1980'lerin ortalarına kadar hızla düşen TDH, 1985-2000 arasında 2.7 ile 2.5 düzeyinde seyretmiştir. Ancak 1985-1990 devresinde 15-49 yaş grubundaki kadın başına düşen çocuk sayısı 2.6'dan 2.7'ye çıkmak suretiyle, daha önce sözü edilen ülkeler grubunun üyelerinden farklı bir durum ortaya koyduğunu belirtmek gerekir ki, 2000 yılında biraz düşerek TDH 2.5 olarak istatistiklere geçmiştir. Böyle bir görünümün ortaya çıkışında, aile büyüklüğü, sosyo-ekonomik etmenler ve demografik geçişteki aşama kadar, Türkiye'nin bölgeler arası farklılıklarının da etkisi olmuştur.

Türkiye'nin toplam doğurganlık hızı 1980 yılı ortalaması 3.41'dir. Bu tarihte, Marmara (2.73) ve Ege (2.81) bölgeleri bu ortalamanın altında değere sahipken, diğer 5 bölge ortalamanın üzerine çıkmaktadır. Türkiye genel toplam doğurganlık hızı 2000 yılında ise, 2.53'e düşmüş, ancak sadece Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgeleri bu değer üzerinde doğurganlık hızına sahip gözükmektedir (Çizelge.1). Aslına bakılırsa ülke toplam doğurganlık hızının daha da düşmesini engelleyen bu iki bölgenin değerleridir. Bu durum, başta demografik olmak üzere pek çok konuda bölgeler arası farkların derinleşmesinde etkindir.

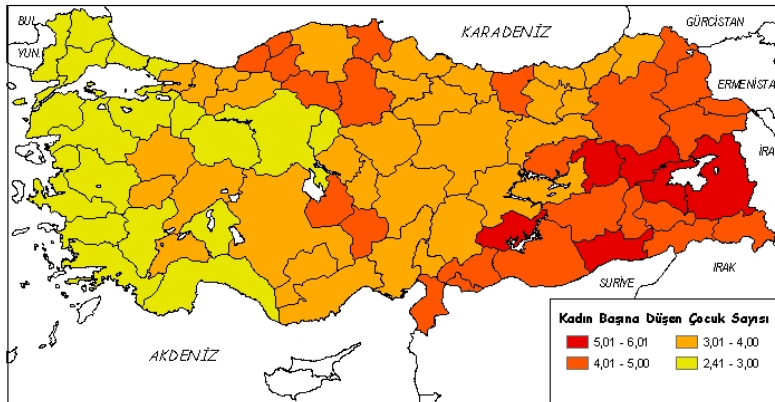
1980 yılı toplam doğurganlık hızlarının dağılımını gösteren haritaya bakıldığında, doğurganlık hızlarının ülkenin hemen her tarafında nispeten yüksek olduğu ve illerin büyük bir bölümünde

TDH'nin 3.01 ile 4.00 arasında değiştiği gözlenmektedir. Bunun yanında ülkenin batı kesimlerinde doğurganlık hızı 3.00'ün altında, doğu kesimlerindeyse 4.00'ün üzerindedir. Orta Anadolu ve Batı Karadeniz bölgelerinde de yer yer 4.00'ün üzerine çıkan değerlerle karşılaşılmaktadır. Doğu Anadolu'da Bingöl, Muş, Bitlis ve Van, Güneydoğu Anadolu'da ise Adıyaman ve Mardin 5.00'in üstünde doğurganlık hızları sergileyen iller durumundadır (şekil 1).

Bu tarihlerde doğurganlıkta bazı bölgesel farklar olmakla birlikte, bu farklar çok kuvvetli değildir. Toplam doğurganlık hızları 2.41 (Edirne) ile 6.01 (Bitlis) arasında değişmekte, uç değerler arasındaki fark, 3.6'yı göstermektedir. Doğu ve Güneydoğu illerinin bir bölümü ile Orta Anadolu ve Karadeniz bölgeleri illerinin doğurganlık görünümü olarak birbirlerine benzediği, hatta batı illeri ile bile farkların çok fazla olmadığı gözlenmektedir. Kocaeli ilinde 15-49 yaş grubundaki kadın başına düşen çocuk sayısı 3.23, Kastamonu'da 3.44, Malatya'da 3.66, Afyon'da 3.74, Sinop'ta 4.35, Tunceli'de 4.87'dir (Çizelge 1 ve şekil 1).

Oysa 2000 yılında toplam doğurganlık hızlarının dağılımı, 1980'e göre önemli değişikliklere işaret etmektedir. 20 yılda TDH'da uç değerler arasındaki fark 3.6'dan 5.4'e çıkmıştır. 2000 yılında ülke genelinde azalan toplam doğurganlık hızları, Karadeniz, Orta Anadolu, Akdeniz ve Ege bölgelerindeki illerde 3.00'ün altına düşmüş, Marmara Bölgesi'ndeki illerin çoğunluğunda, Antalya, Muğla, İzmir gibi kıyı illeriyle Orta Anadolu ve Batı Karadeniz'in Ankara, Eskişehir, Bolu, Bartın, Karabük ve Doğu Anadolu'nun Tunceli illerinde 2.00'nin altına gerilemiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin güney illeri ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Gaziantep ve Adıyaman doğusunda kalan illerinde, TDH 4.00'ün üzerinde değerler göstermeye devam etmektedir. Hatta bu son anılan alanlarda, Ağrı-Batman-Hakkâri arasında kalan kesimde doğurganlık hızları 5.00'in bir hayli üzerine çıkmaktadır ki, şırnak ilinde 7.06 değeri ile Afrika'nın Sahra altı ülkelerinden bile yüksek bir doğurganlık hızına ulaşıldığını ifade etmektedir (şekil 2).

Böylece 2000 yılı TDH dağılımında, Türkiye'nin güneydoğu köşesinde, Doğu ve Güneydoğu illerinin önemli bir kısmını kapsayan; doğurganlık hızları artan, yüksek düzeyini koruyan veya küçük çaplı düşüşlerin yaşandığı bir alan dikkat çekici bir bütünlük oluşturmuştur. Doğurganlığın batıdan doğuya ve özellikle güneydoğuya gidildikçe artan bir görünüm kazanmış olması, Türkiye'nin bölgesel farklılıklarında temel bir göstergeye dönüşmesine yol açmıştır.

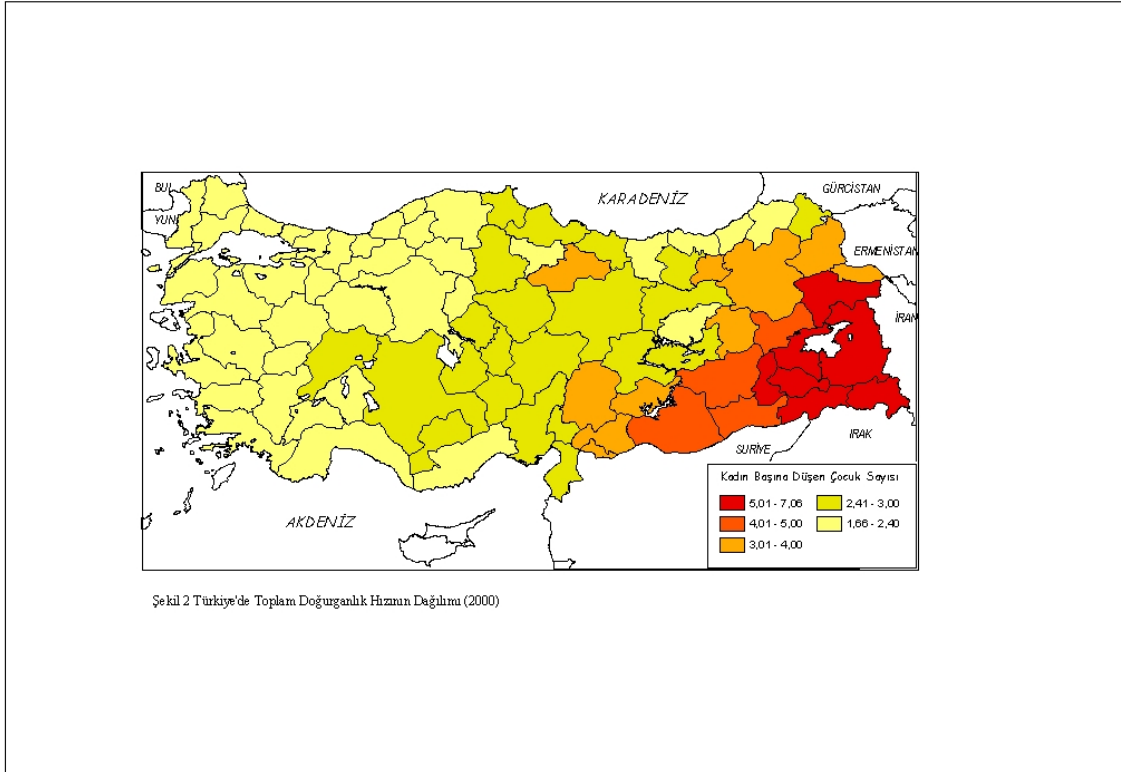

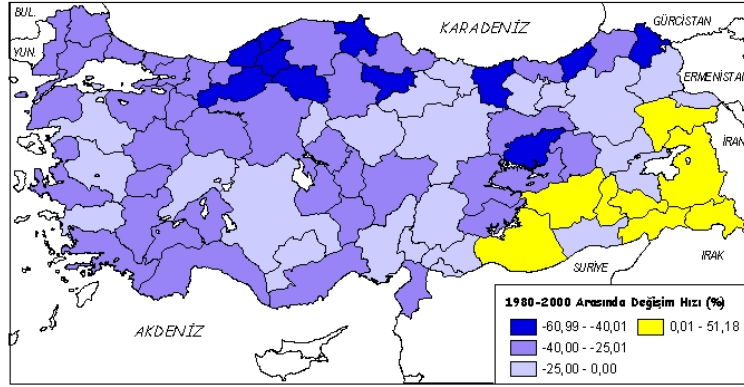
şekil 1 Türkiye'de Toplam Doğurganlık Hızının Dağılımı (1980)

Toplam doğurganlık hızının ülke genelindeki düşme eğilimi, büyük ölçüde bölgesel ortalamalara yansımaktadır. Toplam doğurganlık hızı, 20 yıllık dönemde, ulusal ortalama olarak 0.88, bölgesel düzeydeyse 0.3 ile 1.47 arasında düşmüştür. Düşüş, en fazla Orta Anadolu Bölgesi'nde en az Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde gerçekleşmiştir. Doğurganlıkta genelde düşüşler yaşanmakla birlikte, bazı bölgelerde doğurganlığın hâlâ çok yüksek değerlerde olduğu gerçeğinin altının çizilmesi gerekir (Çizelge 1).

Öte yandan toplam doğurganlık hızlarına iller ölçeğinde bakıldığında, bazı illerde gerileme bir tarafa, aksine doğurganlığın arttığı dikkat çekmektedir. 1980 ile 2000 yılları arasında, tamamı Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yer alan 8 ilin toplam doğurganlık hızları, doğurgan çağıdaki kadın başına 0.09 ile 2.39 çocuk arasında değişen miktarlarda artış göstermiştir ki, bu %2 ile %51 arasındaki artışlara karşılık gelmektedir. 20 yılda doğurganlığın en fazla arttığı il Şırnak olurken en az artış Diyarbakır'da gerçekleşmiştir (Şekil 3).

Diğer tarafta Tunceli ilinde, doğurganlık hızının %60'a varan oranda düşerek 4.87'den 1.9'a gerilemesi, dikkat çekilmesi gereken bir başka husus olmakla beraber, doğurganlıktaki esas önemli gerileme, Karadeniz Bölgesi illerinde ortaya çıkmaktadır. Bu bölgede, özellikle de Batı Karadeniz Bölümü'nde yer alan 9 ilde TDH'daki düşüş, %40'dan daha fazla olmuştur. Marmara, Akdeniz, Ege ve Orta Anadolu bölgelerindeki illerin çoğunluğunda %25 ile %40 arasında değişen oranlarda doğurganlık düşüşleri gerçekleşmiştir.

Şekil 3 Türkiye'de Toplam Doğurganlık Hızının Değişimini (1980-2000)

Çizelge 1. Türkiye'de toplam doğurganlık hızının, bölgelere ve oturlan yere göre görünümü.*

	G.Doğu	Doğu	Akdeniz	Karadeniz	Orta	Ege	Marmara	TÜRKİYE
TNSA 1978		6.31	3.77	4.99	4.26		2.89	4.33
GNS 1980	4.61	4.64	3.50	3.65	3.76	2.81	2.73	3.41
TNSA 1993		4.40	2.37	3.15	2.44		2.03	2,65
TNSA 1998		4.19	2.55	2.68	2.56		2.03	2.61
GNS 2000	4.31	3.72	2.43	2.28	2.29	1.96	1.88	2.53
TNSA 2003		3.65	2.30	1.94	1.86		1.88	2,23
GNS Kırsal 2000	4.80	4.52	2.52	2.56	2.91	2.23	2.03	2.87
GNS Şehirsal 2000	4.05	3.08	2.38	2.01	2.05	1.80	1.85	2.20
GNS B.Şehir 2000**	3.81	2.34	2.41	1.87	1.89	1.60	1.83	2.03

* Kaynak: DİE 1980 ve 2000 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları, TNSA 1978, 1993, 1998 ve 2003.

** Nüfusu 300.000'in üzerinde ve/veya Büyükşehir Belediyesi statüsündeki yerleşmeler.

4. Toplam Doğurganlık Hızları ile Bazı Değişkenlerin İlişkilendirilmesi

Toplam doğurganlık hızı, çok sayıda demografik ve sosyo-ekonomik etmenin etkisini yansıtan bir göstergedir. Doğurgan çağdaki kadının sosyal statüsü, eğitim düzeyi, çocuğa bakışı ve beklentileri yanında, gelir düzeyi, evlenme yaşı, örf/adet/inanışlar, aile planlaması ve doğum kontrolü yöntemlerine erişebilme, tıbbî teknoloji düzeyi, çocuğun ekonomik maliyeti, erkek çocuk tercihi, hane

halkının sosyal statüsü gibi çok sayıda değişkenin doğurganlık hızlarına etki ettiği bilinmektedir (Carr, 1997: 7, Taş ve Dikbayır, 1997: 1, Uyanık ve Doğan, 1998: 1).

Doğurganlığı doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen söz konusu etmenler, bir olgular yumağı oluşturur. Örneğin, göçlerin beslediği şehirleşme, eğitim düzeyinde artışa, kadının tarım dışı sektörlerdeki istihdama katılışına ve daha geç evlenmesine yol açmaktadır. Ailenin özellikle kadının ekonomik ve sosyal statüsündeki iyileşme, çocuğa bakış ve aile plânlamasında farklı yaklaşımlar geliştirmesini beraberinde getirmektedir. Çünkü şehirde yaşayan, daha iyi eğitim fırsatları yakalayabilen ve şehirselle faaliyetlerde çalışma hayatına katılan kadınların yeni konumları, daha az çocuğa sahip olmalarını zorunlu kılmakta, dolayısıyla doğum kontrol yöntemlerine ve ana/çocuk sağlığı hizmetlerine daha etkin şekilde yönelmelerini gerektirmektedir. Sonuçta bu ve benzeri bileşenler sayesinde, doğurganlıkta düşme yaşanmaktadır.

1998 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması'ndan elde edilen sonuçlar da yukarıdaki düşünceleri destekler niteliktedir. İlk evlenme yaşı tüm kadınlar için kırsal yerleşmelerde 18.9, şehirselle yerleşmelerde 19.8'dir. Çiftlerin aile plânlamasını onaylama eğilimi kırsal kesimde %72.6 iken, şehirde yaşayanlarda bu oran %83.6'ya çıkmaktadır. Gebeliği önleyici yöntem kullanımı şehirlerde %66.7, kırsal kesimde %58.1'dir (Ünal ve Koç, 1999: 65 ve 50). Bu araştırma, yaşanan mekânın (kırsal/şehir) farklılığının doğurganlığa yansıtıldığını gözler önüne sermektedir. Böylece kırsal kesimde toplam doğurganlık hızı, 1998 yılı için 3.08, şehirselle yerlerdeyse 2.39 olarak hesaplanmıştır. Aynı araştırma, eğitimi olmayan kadınlarda TDH'yı 3.89, ortaokul ve üzerindeki eğitim kurumlarından mezun olanlarda 1.61 olarak bildirmektedir (Toros, 1999: 37).

Doğurganlık düzeyinin yüksekliği ile eşlerin erkek çocuk istekleri arasında ilişki kurulabilmektedir ve bu istek doğurganlık üzerinde baskı yapmaktadır. Eşlerin çoğu erkek çocuk dünyaya gelene, hatta birkaç tane olana kadar çocuk sahibi olmaya devam etmektedir. Türkiye tıpkı Bangladeş, Mısır, Hindistan, Nepal ve Pakistan'da olduğu gibi, kuvvetli erkek çocuk tercihi gösteren ülkeler arasında yer almaktadır (Population Reports, 2003: 4). Türkiye'nin sosyo-ekonomik açıdan geri kalmış Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ve kırsal kesiminde erkek çocuk isteği, doğurganlık hızını yükseltici etki yapmaktadır.

Türkiye'de şehirleşme ile birlikte kadınların aile içi işçiliği dışında iş gücüne katılması, okur-yazarlıktan başlamak suretiyle eğitim düzeyinin yükselmesi, kişi dolayısıyla aile gelirinin artması, çalışan şehirli kadının aile ve toplum içindeki statüsünün değişmesi, ailelerin çekirdek bir yapıya dönüşme arzusu, buna bağlı olarak doğum kontrol yöntemlerine erişebilirliğin ve etkin kullanımının doğurganlık hızlarını aşağı çeken temel nedenler olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte, kadın ve çocuğa geleneksel değer yargılarıyla bakıldığı, kadın ve erkekte eğitim düzeyinin düştüğü, kişisel veya aile gelir düzeyinin düşük olduğu ve kadının istihdama fazla katılmadığı veya tarım sektöründe yer alarak katıldığı yerlerde genelde doğurganlık hâlâ yüksektir. Türkiye'nin batı bölgeleri birinci, doğu/güneydoğu bölgeleri ikinci duruma yakın gözükmektedir. Bu ikisi arasında da kendi dinamikleriyle geçişin farklı aşamalarını yaşayan yerler bulunmaktadır.

Tarım sektöründe çalışanlar da dahil edildiğinde, Türkiye'de kadın nüfusun istihdama katılım oranları bölgesel ölçekte %30 ile 43 arasında değişmektedir. Kadın nüfusun istihdama katılımı ile doğurganlık arasında zayıf bir ilişki bulunmaktadır (Pearson korelasyon katsayısı 0.272). Çünkü doğurganlığın yüksek düzeyde seyrettiği Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde kadın istihdam oranı Marmara Bölgesi'nden yüksektir. Oysa kadın nüfusun tarım dışı sektörlerde istihdamı göz önüne alındığında doğurganlıkla ilişkilendirilebilecek daha anlamlı bir değişken ortaya çıkmaktadır (-0.464 değerini gösteren Pearson korelasyon katsayısı, iki değişken arasında negatif ve orta düzeyde yakın bir ilişkiye işaret etmektedir). Tarım dışı sektörlerde çalışan nüfusun kadın istihdamına oranlanmasıyla elde edilen değerler, bölgelere göre %6.6 ile 51.4 arasında değişir. Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgeleri, %10'dan az oranlarla olumsuz bir görünüme sahiptir. Diğer tarafta, bu oranın %51.4'e çıktığı Marmara Bölgesi, %25'i aştığı Ege Bölgesi çarpıcı şekilde en düşük toplam doğurganlık hızlarına sahip bölgeler durumundadır (Çizelge 2).

Bu görünüm ile kadının işteki durumu, yani ücretsiz aile işçisi veya bir ücret karşılığında, işveren olarak ve kendi hesabına çalışma pozisyonları da bağlantılı gözükmektedir. Kadınların ücretsiz aile işçisi statüsü dışında çalışma oranlarının artması, doğurganlığın düşmesine yol açmaktadır. Çünkü, bir ücret karşılığı veya işveren statüsüne sahip bir kadının sıklıkla çocuk dünyaya getirmesi ve onları büyümesi, işteki statüsü nedeniyle zorlaşmaktadır. Toplam doğurganlık hızı ile ücretsiz aile işçisi dışındaki kadın istihdamı arasında negatif fakat güçlü bir ilişki söz konusudur (PCC: -0.538). Ücretsiz aile işçisi dışında statülerdeki kadın çalışan oranları yine Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde en düşük düzeydedir. İstihdama katılan 12 ve daha yukarı yaşlardaki kadın nüfus içinde, ücret karşılığında, işveren olarak veya kendi hesabına ekonomik faaliyete katılım oranı bu iki bölgede %15'in altındayken, Ege'de %36'ya çıkmakta, Marmara Bölgesi'nde ise %56'yı bulmaktadır (Çizelge 3).

Çizelge 2. Türkiye'de toplam, kadın ve tarım dışında kadın istihdamının bölgesel dağılımı(2000)*

Bölge	Toplam İstihdam	Kadın İstihdamı	%	Tarım Dışında Kadın İstihdamı	%
Akdeniz	3318965	1273205	38	238454	18,7
Doğu Anadolu	2210255	891353	40	59098	6,6
Ege	3931973	1486882	38	376019	25,3
Güneydoğu Anadolu	1960032	733168	37	59181	8,1
Karadeniz	3396123	1461006	43	158241	10,8
Marmara	6650086	1998122	30	1027921	51,4
Orta Anadolu	4529707	1586000	35	377766	23,8
Türkiye	25997141	9429736	36	2296680	24,4

* Hesaplamalar, DİE verileri kullanılarak yazar tarafından yapılmıştır.

Çizelge 3. Türkiye'de ücretsiz aile işçisi statüsü dışında çalışan kadın nüfusun bölgesel dağılımı(2000).*

Bölge	Kadın İstihdamı	Ücretsiz Aile İşçisi Statüsü Dışında Çalışan Kadın Nüfus	%
Akdeniz	1273205	342868	26,9
Doğu Anadolu	891353	105759	11,9
Ege	1486882	531713	35,8
Güneydoğu Anadolu	733168	108880	14,9
Karadeniz	1461006	262250	17,9
Marmara	1998122	1110973	55,6
Orta Anadolu	1586000	475990	30,0
Türkiye	9429736	2938433	31,2

* Hesaplamalar, DİE verileri kullanılarak yazar tarafından yapılmıştır.

Doğurganlık hızlarının bölgesel farklılığında, gelir düzeyinin de önemli bir parametre olduğu bilinmektedir. Düşük gelir grupları arasında doğurganlığın yüksekliği çelişkisi, tüm dünyada gözlenen bir durumdur. Türkiye'de doğurganlık ile GSYİH arasındaki korelasyon katsayısı -0.596'yı yani iki değişken arasında orta düzeyde negatif bir ilişkiyi işaret etmektedir. Üretilen mal ve hizmetlerin toplamını ifade eden gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH) değerlerini göz önüne alındığında, kişi başına en düşük değerlerin doğurganlığın yüksek düzeyde seyrettiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ortaya çıktığını, buna karşılık Ege ve özellikle Marmara bölgesinde ülke ortalamasını aşan bir kişi başına GSYİH değeri olduğu saptanmaktadır (Çizelge 4).

Çizelge 4. Türkiye’de şehirsel nüfus ve kişi başına düşen GSYİH’nın bölgesel dağılımı(2000).*

Bölge	Toplam Nüfus	Şehirsel Nüfus	%	Kişi Başına GSYİH (\$)
Akdeniz	8706005	5204203	59,8	2534
Doğu Anadolu	6137414	3255896	53,0	1299
Ege	8938781	5495575	61,5	2952
Güneydoğu Anadolu	6608619	4143136	62,7	1511
Karadeniz	7842148	3825569	48,8	2256
Marmara	17365027	13730962	79,1	4026
Orta Anadolu	12205933	8350933	68,4	2423
Türkiye	67803927	44006274	64,9	2941

* Hesaplamalar, DİE verileri kullanılarak yazar tarafından yapılmıştır.

Şehirleşme, doğurganlık hızlarını aşağı çeken bir etki yapmaktadır. Türkiye ortalaması 2000 yılı için 2.53 olan TDH, şehirsel yerleşmeler ölçeğinde 2.20’ye düşmekte, bu hız 300.000’den fazla nüfusa sahip ve çoğunluğunda Büyükşehir belediye teşkilatı bulunan yerleşmelerde 2.03’ü göstermektedir.

Şehirsel yerleşmelerde, özellikle büyük şehirlerde doğurganlık hızları her yerde aynı olmayıp bölgelere göre değişmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin şehirsel yerleşmelerinde TDH 4.05 gibi yüksek bir değer gösterirken, bu değer, Ege Bölgesi şehir ve kasabalarında 1.80’e düzeyine inmektedir. Anlaşılan Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde şehirsel yerleşmelerde yaşamın şimdilik doğurganlığa çok da olumlu bir katkısı bulunmamaktadır. Hatta bu bölgenin büyük şehirleri durumundaki Şanlıurfa (4.40), Diyarbakır (3.75) ve Gaziantep’te (3.64) bile Türkiye’nin şehirsel yerleşmelerindeki doğurganlık ortalamasının(2.20) çok üzerinde değerlerle karşılaşılmaktadır. Buna karşılık, Ege şehirsel alanlarında TDH, 1.80’e, İzmir metropolünde 1.6’ya, Marmara Bölgesi kasaba ve şehirlerinde 1.85’e gerilemiştir.

Bu konuda ilginç olan durum Akdeniz Bölgesi’ne aittir. Bu bölgenin şehirsel yerleşmelerinde TDH, Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinden sonra üçüncü sırada gelmektedir(2.38). Doğu, özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesinden Akdeniz Bölgesi’ne yoğun bir göçün gerçekleşmesinin yanında, bölge kasaba ve şehirlerinde tarımın hâlâ önemli bir faaliyet olması, şehirsel yerleşmelerindeki nispeten yüksek doğurganlık düzeyini etkilemiş gözükmektedir. Adana ve Mersin şehirlerinde toplam doğurganlık hızının 2.5’e yaklaşması da burada belirtilmesi gereken önemli bir noktadır.

Diğer tarafta kırsal yerleşmeler, 2.87’lik bir değerle ulusal ortalamadan daha yüksek doğurganlık hızlarına sahiptir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, kırsal nüfus toplam doğurganlık hızında, kadın başına 4.80 çocuk değeriyle en yüksek hıza sahip bölge unvanını elinde bulundururken, Doğu Anadolu Bölgesi onu izlemekte, üçüncü sırayı bu defa Orta Anadolu kırsal alanları almaktadır. Karadeniz, Akdeniz, Ege şeklinde devam eden sıralamada Marmara Bölgesi kırsal alanlarında doğurganlık hızı 2.03’e gerilemektedir (Çizelge 1). Böylece bu son anılan bölgenin kırsal kesiminde bile TDH, nüfusun yenilenme düzeyine inmiş durumdadır.

Doğurganlık ile eğitim düzeyi arasındaki negatif ilişki, bilinen bir başka olgudur. Eğitim düzeyi düştükçe, toplam doğurganlıkta bir artış söz konusu olmaktadır. 1998 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması’nın sonuçlarına göre toplam doğurganlık hızı hiç eğitimi olmayan kadınlarda 3.89, ilkökul mezunlarında 2.55, ortaokul mezunu ve daha fazla eğitim almış olanlarda 1.61’dir ve doğurganlık tercihlerinde de eğitim düzeyine göre benzer bir durum söz konusudur (Toros,1999: 37, Ünal ve Kurtuluş, 1999: 96). Türkiye’nin doğurgan çağdaki kadın nüfusunun eğitim düzeyini yansıtmak bakımından sadece okur-yazar olmayan nüfus kitlesi ele alındığında bile bu parametrenin yansımaları izlenebilmektedir. *Okur-yazar olmayan kadın nüfus oranı ile toplam doğurganlık* arasında 0.943 değerini gösteren kuvvetli doğrusal ilişki bu durumu açıkça yansıtmaktadır. Nitekim, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde okur-yazar olmayan doğurgan kadın nüfusun oranı %39, Doğu Anadolu

Bölgesi'nde %29'dur. Oysa aynı oran Marmara Bölgesi'nde %6, Orta Anadolu'da %7, Ege'de %8'dir (Çizelge 5).

Çizelge 5. Türkiye'de doğurgan çağdaki okur-yazar olmayan kadın nüfusun bölgesel dağılımı(2000).*

Bölge	Doğurgan Çağdaki Okur-Yazar		Doğurgan Çağdaki Toplam Kadın Nüfus	%
	Olmayan Kadın Nüfus			
Akdeniz	276088		2382482	12
Doğu Anadolu	430460		1472849	29
Ege	190561		2450996	8
Güneydoğu Anadolu	605587		1558860	39
Karadeniz	211669		2074637	10
Marmara	307342		4915324	6
Orta Anadolu	243468		3346696	7
Türkiye	2265175		18201844	12

* Hesaplamalar, DİE verileri kullanılarak yazar tarafından yapılmıştır.

5.Sonuç

• Türkiye'de toplam doğurganlık hızı gelişmekte olan ülkelerdeki eğilime benzer şekilde, 1980'li yıllara kadar önemli ölçüde düşmüştür. Ancak bu tarihlerden itibaren doğurganlık hızındaki düşme yavaşlamıştır.

• Toplam doğurganlığın mekânsal dağılımı göstermiştir ki, ulusal doğurganlık ortalamasının daha aşağı seviyelere inmemesi ile toplam doğurganlık hızının bölgesel görünümü arasında yakın bir ilişki vardır. Zira, Doğu Anadolu, özellikle de Güneydoğu Anadolu bölgesindeki bazı illerde yüksek doğurganlık hızları, bir karakteristik halini almıştır. Türkiye'nin güneydoğu köşesindeki bu iller, yüksek doğurganlık düzeyine sahip ve genel eğilimin aksine bu düzeyini koruyan hatta arttıran bir alansal bütünlük oluşturmaktadır.

• Doğurganlığın batıdan doğuya ve özellikle güneydoğuya gidildikçe artan bir görünüm kazanmış olması, Türkiye'nin bölgesel farklılıklarında temel bir göstergeye dönüşmesine yol açmıştır.

• Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki yüksek doğurganlık, yaş yapısına etkide bulunarak, 0-14 yaş grubu nüfusun kabarmasına yol açmaktadır. Bu ise; Türkiye'nin çözmek zorunda olduğu ciddi bir sosyo-ekonomik sorunlar yumağının nedeni olarak algılanabilir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin kalkınma hedefleri bu perspektiften yola çıkarak belirlenmelidir. Çünkü, yüksek doğurganlık hızı ve beraberindeki genç nüfus birikimi, kaynak bulma ve yatırım yapma konusunda ulusal dengeleri etkileyecek boyutlardadır.

• Doğurganlığın yüksek olduğu bu alanlarda kadının sosyal ve ekonomik statüsündeki düşük düzey, kalkınma için diğer önemli bir eksiklik ve kısır döngü oluşturmaktadır. Kadınların eğitim seviyesindeki yükselme ve tarım dışı sektörlerde ücretsiz aile işçisi statüsü dışında çalışmanın doğurganlık üzerinde olduğu kadar, ulusal kalkınmaya da olumlu etki yaptığı bilindiğine göre, kadın nüfusun eğitimi ve tarım dışı sektörlerde istihdama katılımı, bir başka öncelikli konu durumundadır.

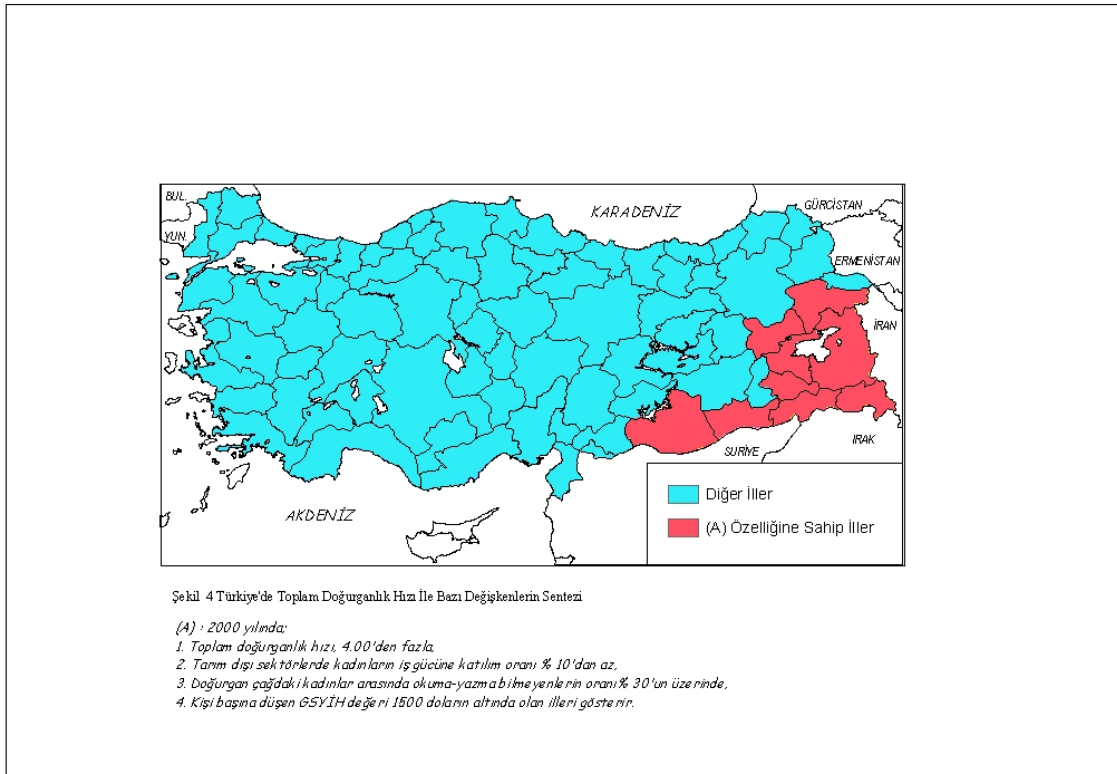
• Batıya göç ve şehirleşme, en azından eğitim seviyesinin yükselmesine ve kadın nüfusun tarım dışı sektörlerde iş gücüne katılımına yardımcı olan dolayısıyla da doğurganlığın düşüşünde yardımcı bir etmen rolü üstlenmiş gözükmektedir.

• Avrupa Birliği'ne aday ülke konumundaki Türkiye, bu birliğin en yüksek doğurganlık hızına sahip ülkesi durumundadır. Bu haliyle Türkiye, doğurganlık bakımından 29 ülkenin (25'i asil üye, 4'ü aday) 1970'li yıllardaki düzeylerini hatırlatmaktadır. Avrupa Birliği ile bütünleşme çabaları içinde, bölgesel farklılıklarda temel nedenlerden biri olan doğurganlığın, dolayısıyla da nüfus artışının kontrol altına alınmasının büyük önemi vardır. Birlik üyesi ülkelerde, toplam doğurganlık hızının

ortalama 1.5 olduğu hatırlanırsa, bu konunun Avrupa ile bütünleşmede geciktirici bir etki yaratması kaçınılmaz bir sonuç olacaktır.

• Toplam doğurganlık hızları ile tarım dışı sektörlerde kadının istihdama katılma oranı, doğurgan çağdaki toplam kadın nüfus içinde okuma yazma bilmeyenlerin oranı, kişi başına ortalama olarak düşen gayri safi yurt içi hasıla (ABD doları olarak) değişkenleri arasında ilişki kurulduğunda, demografik anlamda sorunlu bir alanla karşı karşıya kalınmaktadır.

Türkiye'nin 4.00'dan fazla TDH değerlerine sahip, kadınların tarım dışı iş alanlarında çalışma oranının %10'dan az, 15-49 yaş grubuna mensup kadın nüfusun okuma yazma bilmeyen kısmının %30'dan fazla ve diğer taraftan kişi başına üretilen mal ve hizmetlerin 1500 ABD dolarının altında kaldığı illerin mekânsal analizi yapıldığında, bu ölçütlere uyan 9 il olduğu ortaya çıkmaktadır. Ülkenin güneydoğu köşesinde bulunan ve Şanlıurfa, Mardin, Siirt, Şırnak, Hakkâri, Van, Bitlis, Muş ve Ağrı'dan oluşan bu iller, Türkiye'nin doğurganlık konusunda en olumsuz koşullar taşıyan alanına denk düşmektedir (Şekil 4).

Zira düşük gelir düzeyi, kadınların eğitimsizliği ve tarım dışı istihdama düşük katılımı, yüksek doğurganlık hızıyla yan yana geldiğinde bu olumsuz tablo ve döngü ortaya çıkmaktadır. Nüfus artışı ve dışarıya göçü hızlandıran, nüfusun yaş yapısını çocuk nüfus lehine değiştiren, sonuçta kalkınma hızını yavaşlatan bu döngü, gelecek için bölgesel ve ulusal bakımdan olumsuzluklara işaret etmektedir. Kaldı ki 1990'lar boyunca, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşanan pek çok olayın temelinde yatan nedenlerden belki de en önemlisi, bu olumsuz tabloda saklıdır.

Referanslar

- Carr, M.(1997) *New Patterns: Process and Change in Human Geography*. Thomas Nelson and Sons Ltd. London.
- DİE, (1995) *Türkiye Nüfusu 1923-1994 Demografi Yapısı ve Gelişimi*, DİE Yay.No:1839, Ankara.
- DİE, (2003) *2000 Genel Nüfus Sayımı Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri Türkiye*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- DİE, (2001-2003) *2000 Genel Nüfus Sayımı Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri İller*. Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Doğanay,H.(1997) *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, M.E.B. Yay.No:2982, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi:877, Eğitim Dizisi:10, İstanbul.
- Gümüş, E.(1992) “İllerimizin doğal nüfus artış hızları konusunda bir yaklaşım”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 27, 179-185.
- Kunt, G. (1978) “Aile yapısı ve doğurganlık”, *Türkiye’de Nüfus Yapısı ve Nüfus Sorunları 1973 Araştırması, Hacettepe Üniversitesi Yay. D-25, 133-152, Ankara*.
- Özgür, E.M.(1998) *Türkiye Nüfus Coğrafyası*, GMC Basın-Yayın Ltd.Şti., Ankara.
- Plane, D.A.-Rogerson, P.A. (1994) *The Geographical Analysis of Population*, John Wiley & Sons, Inc., Toronto.
- Population Reports (2003) “Fertility continues to decline”, *Population Reports*, 08870241, Spring2003 Vol.31, Issue 2.
- Shorter, (1971) “Türkiye’de doğurganlık, ölüm seviyeleri ve nüfus artışı”, *Türkiye Demografyası, Hacettepe Üniversitesi Yay. No: D-13, 22-44, Ankara*.
- Tandoğan, A. (1998) *Demografik Temel Kavramlar ve Türkiye Nüfusu*, Eser Ofset Mat.Yay.San.Tic.Ltd.Şti., Trabzon.
- Tanoğlu, A. (1966) *Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul Üniversitesi Yay. No:1183, İstanbul.
- Taş, A.K.- Dikbayır,G.(1997) “Doğurganlığın belirlenmesinde sosyo-ekonomik özelliklerin etkisi, Türkiye 1994”, *III. Ulusal Nüfusbilim konferansı bildirisi, Ankara 2-5 Aralık 1997*.
- Toros,A.(1978) “1973 Araştırmasında doğurganlık”, *Türkiye’de Nüfus Yapısı ve Nüfus Sorunları 1973 Araştırması, Hacettepe Üniversitesi Yay.D-25, 69-78, Ankara*.
- Toros, A. (1994) “Fertility”, *Demographic and Health Survey 1993, 23-32, Ankara*.
- Toros, A. (1999) “Doğurganlık”, *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 1998, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü-Measure DHS+ Macro International Inc., 35-44, Ankara*.
- Uyanık, D.- Doğan, S.(1998) “Kız çocukları açısından erken yaş evliliği”, *Araştırma Sempozyumu 98 bildirisi, Ankara 23-25 Kasım 1998*.
- Tunçdilek, N.- Tümertekin, E. (1959) *Türkiye Nüfusu*, İstanbul Üniversitesi Yay.No:802, İstanbul.
- Tümertekin, E. (1984) *Beşeri Coğrafya Giriş*, Okan Dağıtımçılık Yayıncılık Ltd.Şti, İstanbul
- Ünalın, T.(1994) “Fertility preferences”, *Demographic and Health Survey 1993, 69-76, Ankara*.
- Ünalın, T.(1997) “Turkey’s population at the beginning of the 21 st century”, *Nüfusbilim Dergisi, 19, 57-72*.
- Ünalın,T.-Koç, İ. (1999) “Aile planlaması”, *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 1998, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü-Measure DHS+ Macro International Inc., 45-67, Ankara*.
- Ünalın,T.-Kurtuluş,E. (1999) “Doğurganlık tercihleri”, *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 1998, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü-Measure DHS+ Macro International Inc., 87-96, Ankara*.
- Üner, S.(1972) *Nüfusbilim Sözlüğü*. Hacettepe Üniversitesi Yay. D-17, Ankara.
- Üner, S.(1984) *Türkiye Nüfusu Boyutlar-Sorunlar-Yorumlar*, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Yayını, Ankara.
- Whyne-Hammond, C. (1987) *Elements of Human Geography*, Second Edition, Bell & Hyman, London.